

Doba država na kušnji

Prije svega, najljepše bih zahvalio na pozivu organizatorima, Vijeću crnogorske nacionalne manjine Grada Zagreba i Nacionalnoj zajednici Crnogoraca Hrvatske, posebice Danilu Iveziću, kao i našem autoru, Dragutinu Laloviću. Nakon što sam u ovome prostoru sudjelovao na brojnim događanjima, iznimno mi je drago da vam se po prvi puta imam priliku obratiti upravo povodom izlaska nove knjige mog profesora i mentora Dragutina Lalovića.

Doba države Lalovićeve je peta knjiga. Sadrži tekstove nastale u posljednjih deset godina. Ne obazirući se, na našu sreću, na maksimu *ne bis in idem*, Lalović se po drugi put upušta u hrvanje s državom: 2008. objavio je svoju prvu knjigu tekstova o državi pod naslovom *Države na kušnji*. Da je dvije knjige potrebno čitati kao cjelinu, na to upućuje već i autorova igra s njihovim naslovima i naslovima njihovih predgovora. Dok *Države na kušnji* započinju predgovorom pod naslovom “Doba država?”, predgovor *Doba države* nosi naslov “Države na kušnji”. Koje se sve implikacije mogu izvući iz ovakvog ukrštanja naslova pri kojemu je k tome jedan upitnik izostavljen, a jedan plural sveden na singular, ostavljam pažljivim čitateljima da sami odgonetaju. Ovom se prilikom zaustavljam tek na onoj koja je posve očita i nedvojbeno: autor nam poručuje kako je naše doba doba država na kušnji.

Ta je teza, da se poslužim riječima profesora Prpića, svojevrsna provokacija. Kako je moguće doba koje se otvara 1990. godine označiti dobom država kada je država u marksističkoj tradiciji izvrgnuta kritici kao instrument klasne dominacije pa se priziva njezino odumiranje evo već skoro dva stoljeća; kada je neoliberalni udar u drugoj polovini 20. stoljeća tu državu prokazao ne samo kao neučinkovitu nego štoviše i kao opasnu malignu tvorevinu na zdravom društvenom tkivu; kada republikanski autori, suočavajući se s radikalnim iskustvom totalitarizma, njezinu smrt smještaju već u predtotalitarni period između dva svjetska rata? Tome nasuprot, Lalović argumentirano obrazlaže da “država nije problem, nego uvjet mogućnosti rješavanja društvenih i civilizacijskih problema našeg vremena” (14). Trebalo bi biti jasno da projekt države ne samo da nije prevladan ili pak delegitimiran, nego da tek treba biti ostvaren. Lalović pritom ide i korak dalje, ukazujući na to da država ne samo da se tek treba ozbiljiti u punini svojih određenja, nego u pokušaju da se to ostvari nužno upućuje preko sebe same, na formiranje nad-države kao uvjeta mogućnosti optimalnog razvoja svojih

regulatornih i emancipacijskih potencijala. A što se ponajbolje može razabrati na primjeru naše, europske zajednice država-nacija.

No isto je tako to država koja je na kušnji, na kušnji da sustane pred tegobnim zadaćama ispunjenja vlastitog političkopravnog programa. Opasnost koja prijete očituje se kao stalna mogućnost da se logika državne suverenosti prometne u osvajačku i porobljavajuću logiku imperija, posebice kada je riječ o najmoćnijim državama. Istovremeno, to je opasnost da se europski projekt izopači u carstvo koje ne samo da može, u ime pravne i ekonomske sigurnosti, suspendirati političko subjektiviranje europskog demosa *ad infinitum*, nego se, pod pritiskom ekonomskih kriza i političkih razočaranja, može rekonstituirati pod znakom fašizma, kao suvremeni Behemot. Doba se država, upozorava nas Lalović, može sunovratiti u doba imperija.

Jedina alternativa takvom scenariju je postimperijalna i protuimperijalna Europa kao kontinentalna demokratska republika. Takva Europa može nastati samo zajedničkim naporima demokratskih država prava, a istovremeno je i, obratno, upravo takva Europa nužan okvir za zajedničko subjektiviranje europskih građana i njihovih država.

Smisao Lalovićeve argumentacije otkriva se tako kao put koji valja prijeći između doslovno prvih i posljednjih riječi knjige. Afirmacija države odgovor je na zdvojno političko pitanje kojim se knjiga otvara: "Je li Levijatan mrtav?". Ponovni je povratak države, međutim, moguć, u smislu ispunjenja njezinih potencijala, samo pod uvjetom ostvarenja sinteze države i suverenosti naroda, pojma kojim knjiga završava. A taj ključni uvjet istovremeno upućuje na nužnost uklapanja postojećih država u šire, federalne, nadržavne konstrukcije kao one u kojima državljani mogu doista postati građani u smislu sposobnosti upravljanja kolektivnom sudbinom u odnosima pune uzajamnosti.

U čitanju Lalovićeve knjige zadržao bih se na tri međusobno povezane točke koje mi se iz moje perspektive čine posebno važnima. Prva se odnosi na pojmovno određenje države, druga na nadržavni okvir kao uvjet mogućnosti realizacije projekta europskih država-nacija, a treća na sintezu države i političkog.

U dugogodišnjem kritičkom dijalogu s ključnim autorima suvremene teorije države Lalović strpljivo gradi svoje poimanje države kao temeljnog političkopravnog projekta moderne. Francuskoj povjesničarki i filozofkinji Blandine Barret Kriegel Lalović duguje odlučujući uvid o kvalitativnoj, štoviše ontologijskog razlici između države i carstva. U svojoj diferenciranoj genealogiji država Kriegel uspostavlja razlikovanje između suverene države prava i despotske države. Dok je despotska država sljednica drevnih carstava, država prava osviješteno se uspostavlja u otporu spram imperijalne logike osvajanja i dominacije. Ona se

formira na području zapadne Europe tijekom 16. i 17. stoljeća kao epohalni *novum*, kao antiimperijalni tip političke formacije koja po prvi puta u povijesti samoograničuje svoju vlast kako bi zaštitila osobnu sigurnost i neovisnost svojih državljana koje aktima kolektivne emancipacije iz statusa podanika uzdiže u pravne subjekte. Suverena vlast države prava podrazumijeva podvrgavanje političke moći pravu i zakonu kao transcendentnoj normi. U opreci spram države prava, kod despotske države riječ je o ideji obnove carstva u moderni. Stoga se može reći kako je samo država prava moderni izum, dok je despotska država transepohalni tip poretka koji se javlja u novom obličju, dostižući klimaks u totalitarnoj partiji-državi.

Kriegelino poimanje države problematično je iz perspektive potrage za općenitim pojmom države. Ako su dva tipa države, država prava i despotska država, dijametralno oprečna, kako je uopće moguće iznaći generički pojam države? Razlike su naprosto prevelike, pogotovo ako je i sam totalitarizam podveden pod despotsku državu kao transepohalnu političku formaciju. Problem se dodatno usložnjuje kasnijim Kriegelinim određenjem i države prava kao modernizirane verzije predmoderne republike i utoliko transepohalne. Ako su dvije političke formacije kojima se traži zajednički nazivnik carstvo i republika onda je jasno da je ta potraga unaprijed osuđena na neuspjeh.

Lalović od Kriegel usvaja opreku između države i carstva kao nepremostivu, ali se opredjeljuje za shvaćanje države prava kao epohalne, povijesne tvorevine. U tom smislu slijedi engleskog povjesničara Quentina Skinnera koji državu određuje kao dvostruko impersonalan aparat vlasti koji se razlikuje kako spram vladajućih tako i spram podvlaštenih. Kao suverena, država prava bitno je različita i od predmodernih carstava i republika kao i od totalitarizma koji se javlja kao izravan napad na državu. Lalović političku modernu razumije upravo kao međuvjetovanost države, građanskog društva i nacije kao eminentno modernih političkopравnih, političkoekonomskih i političkokulturnih projekata.

S time su skopčane dvije pojmovno-terminološke poteškoće. Prva se odnosi na imenovanje predmodernih političkih poredaka. Slično kao i Skinner, Lalović čini ustupak dominantnom shvaćanju države kao transepohalne formacije i prihvaća upotrebu opisnih termina kao što su antička, medievalna ili moderna država. Druga, i ozbiljnija poteškoća, tiče se analitičke primjenjivosti pojma država. Kako na primjeren način označiti veliku većinu suvremenih političkih poredaka koji, iako nisu carstva, zacijelo nisu ni države prava. U osloncu na diferencirano poimanje države kao moći, vlasti i autoriteta talijanskog filozofa i povjesničara prava Alessandra Passerin d'Entrèvesa, Lalović je već u knjizi *Države na kušnji* predložio razlikovanje dvaju tipova države: državu prava i državu moći. Država prava suverena je

ustavna i demokratska država. Za razliku od takve države u kojoj se moć pretvara u vlast putem prava, a legitimnost osigurava uspostavljanjem državljana kao političkih subjekata, kao građana, u državi moći proces preobrazbe moći u apstraktnu, impersonalnu vlast blokirana je i sama je moć uzdignuta u princip autoriteta. Politička je moć personalizirana, a suverenost je određena kao najviša moć. Ovom tipologijom Lalović nastoji izbjeći zamku normativne prenapregnutosti pojma država koja bi rezultirala njegovom analitičkom neupotrebljivošću. Po mom sudu takav je kompromis, kojim se u nekoj mjeri žrtvuje kritička oštrina pojma država, opravdan pod uvjetom da se sačuva strogo razlikovanje države spram carstva, s jedne, i totalitarizma, s druge strane. Sav trud oko pojmovnog određenja države čini se, naime, uzaludnim ako se prihvati govoriti ne samo o mekom europskom carstvu kao državi moći nego, prije svega, o totalitarnoj državi (kao što to čini Franz L. Neumann), o totalitarizmu kao državi bez prava i građana (kao što to čini Jacques Bidet) ili o staljinističkom poretku kao primjeru države moći.

Temeljem prethodno provedenog preciziranja pojma država, Lalović poduzima niz prvorazrednih politoloških analiza koje se tiču ključnih problema s kojima se naša politička društva susreću. Posebno mi se značajnim čini njegovo razmatranje europske perspektive izvedeno polazeći od temeljnog razlikovanja države i carstva. Lalović identificira tri moguća scenarija kada je riječ o budućnosti Europe. Prva mogućnost je formiranje europskog imperija kao projekta kojeg zagovara nemali broj utjecajnih mislilaca. S obzirom na neprevladivu razliku između države kao antiimperijalnog političkog poretka koji se zasniva na pravu i politici i imperija koji uvijek utjelovljuje silu i ekspanziju, Lalović s punim pravom takav scenarij ocjenjuje neprihvatljivim. Iako imperij, u svojim mekšim varijantama možda i može osigurati pravnu i ekonomsku sigurnost svojim podanicima, on svakako ne može dopustiti njihovo subjektiviranje u političkom smislu. Još i gore, realna je mogućnost da taj imperij po svom karakteru bude fašistički i dovede u pitanje cjelokupno naslijeđe političke moderne. Druga je mogućnost ona koju u najvećoj mjeri već živimo, a to je da Europa bude svedena na ekonomski projekt kontinentalnog građanskog društva. Lalović precizno identificira u čemu je ključni nedostatak takve ideje. Paradoksalno se pokazuje da je političko subjektiviranje europskih građana kao *citoyena* preduvjet ekonomskog subjektiviranja svih europskih građana kao *bourgeois*. Paradoksalno, ali ne i bez presedana. Na sličan način na koji je oblikovanje suverene vlasti bilo pretpostavkom izgradnje građanskih društava u nastajućim državama, tako je i sada ideja poopćavanja statusa *bourgeoisa*, koje podrazumijeva razvijene socijalne politike društvene solidarnosti kako na razini država članica tako i na europskoj razini, nezamisliva bez konstituiranja Europe kao političke

države. To je ujedno i treća mogućnost, republikanska Europa kao politički projekt zajednice građana. Bez takve Europe emancipacijski program države koji smjera od pravnog, preko ekonomskog ka političkom subjektiviranju državljana nedovršiv je. Budući da više niti jedna država nije u stanju samostalno odlučivati o svojoj sudbini, s bitnim izazovima građani europskih nacionalnih država mogu se suočiti samo na razini Europe, na razini kontinenta. Biti građanin bilo koje europske države danas, naglašava Lalović, nezamislivo je bez europske građanskosti – “Ako nismo građani Europe, mi uopće nismo građani, nismo ni građani Hrvatske” (161). I razvoj građanskog društva i emancipacijska logika političkog subjektiviranja ukazuju na nužnost prevladavanja europskih nacionalnih država u sklopu europske kontinentalne republike. Izbor je jasan i zaoštren: to je izbor između demokratske kontinentalne republike i autoritarnog imperija s elementima fašizma.

U tom je smislu vrijedno suočiti se s Lalovićevom ocjenom uzroka tadašnje “ukrajinske krize” iz 2014. Prema Laloviću taj je sukob proizašao iz činjenice da Rusija djeluje kao imperij, a Europu pritom doživljava kao prijetnju u smislu produžene ruke NATO-a. Ti su faktori i dalje na djelu. Nažalost, u trenutnim okolnostima, rješenje koje je Lalović tada predložio, u vidu uključivanja Rusije u europski projekt odgođeno je na neodređeno vrijeme. Postavlja se pitanje što to znači za Europu danas – kako će ona reagirati na agresivno djelovanje imperija na svojim granicama – hoće li to potaknuti njezinu transformaciju u kontinentalnu republiku koja će biti u stanju othrvati se imperijalnom zagrljaju moćnog saveznika, hoće li će postati njegovim pograničnim područjem ili će se pak sama konstituirati kao carstvo pod utjecajem vanjske opasnosti koja dovodi do snažne militarizacije?

Prethodna razmatranja našu pažnju usmjeravaju ka posljednjem problemskom sklopu kojeg bih htio u svojem predstavljanju naglasiti. Riječ je o problemu demokratske države, odnosno demokratizacije države. U tekstu s dalekosežnim teorijskim ambicijama, Lalović identificira kao Rousseauov pokušaj sinteze republikanske tradicije i tradicije teorije države. On ga rekonstruira kroz razmatranje Rousseauova dijaloga s Hobbesom kao ključnim teoretičarem države rane moderne. Lalović pritom s pravom postavlja pitanje je li takav poduhvat uopće moguć s obzirom na to da je Hobbesova teorija države, kao i ona njegova velikog prethodnika Bodina, nastala upravo kao reakcija na revolucionarnu ideologiju narodne suverenosti koju su obojica smatrali krivom za pakao građanskih ratova koji su gotovo uništili njihova politička tijela. Hobbes tako namjesto narodne suverenosti zagovara suverenost impersonalne države; političko podvrgava državi kao pravnom aparatu kako bi se uspostavio pravni mir; političku slobodu revolucionarnog *citoyena* svodi na pravnu slobodu *bourgeois*. Svojom promišljenom analizom Lalović, međutim, uvjerljivo pokazuje da je i kod

samog Hobbesa moguće prepoznati neke elemente tog istog revolucionarnog mišljenja koje će od njega preuzeti Rousseau. Radi se o tome da prema Hobbesu država nastaje društvenim sporazumom kao jezičnim aktom kojeg međusobno potpisuju budući podanici, pa je ta i takva država jamstvo njihova pravnog i ekonomskog subjektiviranja kao državljana. Možda i ključna ideja koja povezuje dva velika mislioca jest ona o subjektu kao autonomnom biću koje se ne pokorava nekoj heteronomnoj volji, nego isključivo samome sebi. Kod Hobbesa oni koji sklapaju društveni sporazum autori su suverene vlasti kao predstavničke. Pokoravajući se zapovijedima suverena kao svog autoriziranog predstavnika, državljanima se tako ne pokoravaju nikome drugome doli sebi samima. Iako Rousseau dijeli takvo shvaćanje, on ga dodatno zaoštrava zahtijevajući odbacivanje predstavništva u demokratskoj državi u kojoj svi oni koji se pokoravaju zakonu kao državljanima moraju istovremeno biti upravo oni koji kao građani tvore zakonodavnu suverenu. Lalović naglašava da “Rousseau radikalizira takvo stajalište utoliko što je dospio do uvida, za Hobbesa posve nezamislivoga, da u zbiljskom političkom procesu općenita volja može i mora biti (...) volja svih građana u odlučivanju o zakonu” (205). U opreci spram Hobbesa koji smatra da postoji i monarhijski i aristokratski suveren, za Rousseaua suveren ili je demokratski ili ga nema.

Međutim, treba imati na umu da Hobbes, unatoč preferenciji spram monarhije, ravnopravnim smatra sva tri oblika države, i monarhiju i aristokraciju i demokraciju. Kada je riječ o demokraciji u njoj, jednako kao i kod Rousseaua, isti oni koji se kao podanici pokoravaju zakonima su istovremeno oni koji te zakone kao članovi suverene skupštine donose, a predstavništvo u smislu posredništva između jednih i drugih ne igra nikakvu ulogu. Iako Hobbes doista nije mogao zamisliti da bi demokratska država, u smislu zbiljskog političkog procesa izjednačavanja zakonodavne općenite volje i volje svih, bila moguća, na razini znanosti o politici on je tu ideju imao. No, daleko od toga da je poput Rousseaua smatrao da je demokratska suverenost jedino moguća, on je, sasvim suprotno, smatrao da je ona tek jedva moguća jer državu gura preblizu prirodnome stanju. Razlog tome je izostanak jedinstvene volje predstavnika koja ujedinjuje različite i sukobljene volje pripadnika nepovezanog mnoštva. Poučen iskustvom vjerskih i političkih građanskih ratova koji su razdirali fragmentirano socijalno polje kako Engleske tako i Francuske, Hobbes, ne može s pouzdanjem gledati na mogućnost da mnoštvo samo iz sebe oblikuje općenitu volju. U tom smislu, po mom sudu, valja zaključiti da su sličnosti između Hobbesa i Rousseaua još i veće no što se čini. A Rousseauov doprinos se onda to jasnije očitava. Smatram da se u odnosu na Hobbesa, kada je o ovome središnjem problemu konstitucije demokratske države riječ, Rousseauov odlučujući spoznajni proboj očituje u definiranju uvjeta „mogućnosti da se volja

svih članova političkog tijela empirijski iskaže kao općenita volja“ (207). Drugim riječima, tek je u promijenjenim povijesnim okolnostima Rousseau mogao precizno pokazati pod kojim je uvjetima demokratska država, kao država u kojoj je općenita volja istovremeno volja svih, moguća. Pritom je temeljni uvjet da se pri glasanju o zakonu radi o zbroju velikog broja malih razlika, a ne o malom broju velikih razlika. Taj je uvjet, koji podrazumijeva da u političkom tijelu nema snažne fragmentacije, bilo moguće zadovoljiti tek u bitno drugačijim povijesnim okolnostima od onih u kojima je Hobbes stvarao.

Da zaključim. Moje predstavljanje, nužno parcijalnog karaktera, bacilo je svjetlo prvenstveno na Lalovićeve važne teorijske doprinose koji su i više nego dovoljan poticaj za čitanje *Doba države*. Međutim, Lalović je u svojoj knjizi demonstrirao rijedak spoj, koji krasi tek uzorne politologe, vrhunskih teorijskih uvida i analitičke lucidnosti. To se posebno očituje u njegovim tekstovima u drugom dijelu knjige. Pritom bih izdvojio njegovo, usudio bih se reći nečuvano akribično, čitanje memoara Josipa Manolića. Potaknut pitanjem o tome što nam se to zapravo dogodilo krajem osamdesetih i početkom devedesetih, Lalović se upušta u minuciozno iščitavanje Manolića kao majstora pisanja zaobilaznim načinom. Pristupajući njegovom tekstu s najvećim mogućim poštovanjem, kao da je riječ o jednom od klasika, Lalović uspijeva ako ne jednoznačno odgovoriti na to pitanje, onda barem ponuditi neke moguće linije razmišljanja.